

العربية العلوية و اللغة المروية؛ كتابی نویافته از شیخ حرّ عاملی؛ معرفی و نقد - وحید شَوندى

علمی- ترویجی

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال هفدهم، شماره ۶۶ «ویژه قرآن و حدیث»، بهار ۱۳۹۹، ص ۱۹۰-۱۹۸

العربية العلوية و اللغة المروية؛ كتابی نویافته از شیخ حرّ عاملی؛ معرفی و نقد

وحید شَوندى*

چکیده: این گفتار به معرفی مختصر کتاب العربية العلوية و اللغة المروية؛ نوشته محدث شیعی شیخ حرّ عاملی (۱۰۳۳-۱۱۰۴) می‌پردازد. این کتاب که تا کنون کمتر شناخته شده، بخش‌هایی از ادبیات عرب را بر اساس احادیث اهل بیت نگاشته است. در قسم اول، ۳۹ باب از ابواب ادبیات عرب و در قسم دوم، ۴۰ کلمه یا عبارت را بر مبنای احادیث شیعی توضیح می‌دهد. نگارنده پس از بیان تاریخچه‌ای از دو دیدگاه ادیبان در باره جواز یا عدم جواز استناد به احادیث در علوم ادبی، در باره کتاب العربية العلوية توضیح داده است و تنها نسخه خطی کتاب را که مبنای تحقیق کتاب است، شناسانده است. همچنین فهرست تفصیلی کتاب را آورده است تا درونمایه کتاب مشخص شود.

کلیدواژه‌ها: العربية العلوية و اللغة المروية (کتاب) - کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی؛ حرّ عاملی؛ ادبیات عربی؛ حدیث شیعی.

*. پژوهشگر حوزه علمیه قم.

مقدمه

در باره زندگی و آثار محدث بزرگوار شیخ حرّ عاملی (۸ رجب ۱۰۳۳-۲۱ ماه رمضان ۱۱۰۴) بسیار نوشته‌اند، تا آنجا که نیازی به تکرار نوشته‌های پیشین نیست آثار گرانقدر و جاودانه او همچون وسائل الشیعة، الجواهر السنية، اثبات الهداة، الفوائد الطوسية، امل الآمل و کتابهای دیگر، صدها سال به مجالس و مراکز علمی مکتب اهل بیت روشنی بخشیده است.

افزون بر آن، ایشان کتابهای فراوانی از آثار قدما را استنساخ کرده که به برکت این جهاد علمی، امروز نسخه‌های معتبری از آنها را در اختیار داریم. همچنین اجازات و انهاءات ایشان به دانشوران زمان خود نشان می‌دهد که جلسات متعدّد قرائت و تصحیح و مقابله این کتابها را اداره می‌کرده است.

کتاب العربية العلوية یکی از آثار مکتوب و کمتر شناخته شده شیخ حرّ عاملی است که در این گفتار در باره آن توضیحاتی خواهد آمد.

۱. تاریخ استناد به احادیث در علوم ادبی

در زمینه تاریخ استناد به حدیث در علوم ادبی، باید گفت: ادیان متقدم در صرف و نحو، کمتر به احادیث نبوی استناد می‌کردند، با اینکه در دیگر علوم ادبی این استناد بیشتر بود. خلیل بن احمد (م ۱۷۵)، سیبویه (م ۱۸۰)، فراء (م ۲۰۷) و ابن خالویه (م ۳۷۰) در این گروه به شمار می‌روند. (بنگرید: موقف النحاة من الاحتجاج بالحديث الشريف، ص ۴۲-۱۸۹) در سده‌های هفتم تا دوازدهم دانشوران دیگر را در همین گروه می‌بینیم، مانند: ابوالبقاء عکبری (م ۶۱۶)، ابن حاجب (م ۶۴۶)، رضی استرآبادی (م ۶۸۸)، ابن هشام (م ۷۶۲)، سیوطی (م ۹۱۱) و ابن ابی الطیب فاسی (م ۱۱۷۰). (بنگرید: النحويون والحديث الشريف، ص ۶۵-۱۳۰؛ موقف النحاة من الحديث الشريف، ص ۲۲۶-۲۳۳؛ تاریخ الاحتجاج النحوی بالحديث الشريف، ص ۱۸۸؛ فیض نشر الانشراح من روض طی الاقتراح، ج ۱ ص ۵۲۵)

البته گروهی از دانشوران علوم ادبی با این رویکرد مخالفت کرده‌اند. سیوطی دو دلیل آنها را نقل می‌کند. (الاقتراح فی اصول النحو، ص ۴۴ - ۴۵) به این دو دلیل نیز پاسخ داده شده که تفصیل کلام، موکول به محلّ خود می‌باشد.

تاریخچه یادشده بر اساس دیدگاه‌های اهل تسنن است که حدیث را منحصر به کلام پیامبر می‌دانند، در حالی که شیعه تمام کلمات صادره از پیامبر و حضرت زهرا و دوازده امام را حدیث می‌داند. غنای گنجینه حدیثی بر این مبنا، دیدگاه و ادله طرفداران استناد به حدیث در ادبیات را تقویت می‌کند. تفصیل این کلام نیز مجال دیگر می‌طلبد.

کتاب العربية العلویة نوشته شیخ حرّ عاملی در این راستا قابل تذکر و توجه است که تا کنون کمتر به آن اشاره شده است.

۲. در باره کتاب العربية العلویة

یکی از آثار محدث عاملی کتاب العربية العلویة است که در چندین منبع کتابشناسی و تراجم نگاری ضمن فهرست آثار شیخ حرّ، از آن یاد شده است. (از جمله بنگرید: امل الآمل ج ۱ ص ۱۴۴، ریاض العلماء ج ۵ ص ۶۶، لؤلؤة البحرين ص ۷۵، روضات الجنات ج ۷ ص ۹۹، الذریعة ج ۱۴ ص ۲۴۳ و چندین منبع دیگر)

مؤلف در یکی از اجازات خود، ضمن اشاره به آثار خود، از این کتاب یاد می‌کند. در اجازه به سید محمد تقی ابن سید محمد صادق موسوی که در اواخر شعبان ۱۱۰۰ در مشهد مقدس رضوی صادر شده، می‌نویسد:

«و أجزت له ... أن یروی عنی جمیع ما ألفتہ و جمعتہ و رویتہ من الکتب و الرسائل، فمنها: ... کتاب العربية العلویة و اللغة المرویة، لم یتّم ...»

متن این اجازه در پایان نسخه‌ای از وسائل الشیعة آمده که به شماره ۴۳۵ کتابخانه مدرسه نواب مشهد موجود است. (فهرست نسخه‌های خطی مدرسه علمیّه عالی نواب، ص ۳۵۷. نیز بنگرید: علم الحدیث، کاظم مدیر شانه چی، ص ۲۸۱ - ۲۸۳)

محدث عاملی در این کتاب، به ۳۱ کتاب استناد کرده، که علاوه بر منابع حدیثی شیعه امامیه، نام برخی از کتابهای اهل تسنن نیز در این فهرست دیده می‌شود؛ مانند: نزهة الألباء نوشته ابوالبركات انباری (۵۱۳ - ۵۷۷)، الفیه ابن مالک (۶۰۰ - ۶۷۲)، وفيات الاعیان ابن خلکان (۶۰۸ - ۶۸۱).

۳. فهرست ابواب کتاب

فهرست ابواب کتاب به ترتیب مصنف چنین است:

القسم الأول فيما يتعلّق بالعربية: (شامل ۳۹ باب که ۱۰۷ حدیث یا نقل در آن آمده است)

در این بخش برخی از قواعد و قوانین کلی ادبی، مباحث صرفی و نحوی، اشتقاق، تفسیر، کلام، فقه، تاریخ و علوم دیگر آمده است.

(۱). باب الأمر بتعلّم العربية.

(۲). باب الأمر بالإعراب وتعلّم الأدب واجتناب اللّحن.

(۳). باب الأمر بتعلّم النحو وأنّ أمير المؤمنين عليّ بن أبي طالب عليه السلام وضعه.

(۴). باب جملة من مسائل النحو.

(۵). باب ذمّ الإفراط في النحو والإكثار منه.

(۶). باب أنّ العطف يقتضى تشريك الحكم، وأنّ «الباء» قد تجيء للتبعيض.

(۷). باب أنّ «أو» للتخيير كلّما وردت في القرآن في الكفّارات ونحوها، وأنّها تأتي للتقسيم

أيضاً.

(۸). باب جملة من أنواع ألفاظ القرآن وأحكامها المتعلقة بالعربية.

(۹). باب أنّه قد يُستعمل لفظ العموم في معنى الخصوص لقرينة.

(۱۰). باب أنّه قد يُستعمل لفظ الخصوص في معنى العموم لقرينة.

- (١١). باب أَنَّهُ قَدْ يُسْتَعْمَلُ الْفَعْلُ وَشِبْهُهُ إِلَى غَيْرِ مَا هُوَ لَهُ، فَلَا يَكُونُ الْإِسْنَادُ حَقِيقَةً بَلْ يَكُونُ مَجَازًا.
- (١٢). باب أَنَّهُ قَدْ يُسْتَعْمَلُ الْفَعْلُ الْمَاضِي فِي مَعْنَى الْاِسْتِقْبَالِ لِقَرِينَةٍ.
- (١٣). باب أَنَّ «إِلَّا» قَدْ تُسْتَعْمَلُ بِمَعْنَى «وَاوِ الْعَطْفِ» لِقَرِينَةٍ.
- (١٤). باب أَنَّهُ قَدْ يُذَكَّرُ مَقُولُ الْقَوْلِ وَيُجَذَفُ الْقَوْلُ لِقَرِينَةٍ.
- (١٥). باب أَنَّهُ قَدْ يُجَذَفُ الْمُضَافُ وَيُقَامُ الْمُضَافُ إِلَيْهِ مَقَامَهُ لِقَرِينَةٍ.
- (١٦). باب أَنَّ إِسْنَادَ أَفْعَالِ الْعِبَادِ إِلَيْهِمْ حَقِيقَةٌ لَا مَجَازٌ، وَإِسْنَادُهَا إِلَى اللَّهِ مَجَازٌ لَا حَقِيقَةٌ.
- (١٧). باب أَنَّهُ قَدْ يُخَاطَبُ إِنْسَانٌ وَيُرَادُ بِالْخُطَابِ غَيْرُهُ.
- (١٨). باب أَنَّهُ لَا يُقْصَدُ بِالْخُطَابِ مُخَاطَبٌ مُعَيَّنٌ، فَيُقْفِدُ الْعُمُومَ لِكُلِّ مَنْ يَصْلَحُ لَهُ الْخُطَابُ، وَأَنَّ اسْتِغْرَاقَ الْمَفْرَدِ أَشْمَلُ مِنَ الْجَمْعِ.
- (١٩). باب أَنَّهُ يَجُوزُ أَنْ يُخَاطَبَ الْمَفْرَدُ بِخُطَابِ الْجَمْعِ لِلتَّعْظِيمِ.
- (٢٠). باب أَنَّ {وَأَرْجُلَكُمْ} فِي آيَةِ الْوُضُوءِ مَخْفُوضَةٌ مَعْطُوفَةٌ عَلَى {رُؤُوسَكُمْ}.
- (٢١). باب «إِلَى» هَلْ تَأْتِي بِمَعْنَى «مِنْ» أَمْ لَا؟
- (٢٢). باب أَنَّ الْاِسْتِفْعَالَ طَلِبُ الْفَعْلِ.
- (٢٣). باب اِسْتِثْقَاقُ جُمْلَةٍ مِنْ أَسْمَاءِ اللَّهِ وَأَسْمَاءِ الْأَنْبِيَاءِ وَالْأَئِمَّةِ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَغَيْرِهَا.
- (٢٤). باب أَنَّ «مَا» لَمَّا لَا يُعْقَلُ.
- (٢٥). باب جَوَازُ الْفَصْلِ بَيْنَ فِعْلِ الْمَدْحِ وَالذَّمِّ وَفَاعِلِهِ.
- (٢٦). باب الْفَصْلُ بَيْنَ الْمَوْصُوفِ وَالصِّفَةِ.
- (٢٧). باب أَنَّهُ يَنْبَغِي تَعَلُّمُ الْكِتَابَةِ.
- (٢٨). باب آدَابُ كِتَابَةِ الْبَسْمَلَةِ.
- (٢٩). باب اسْتِحْبَابُ الْاِبْتِدَاءِ بِالْبَسْمَلَةِ فِي الْكِتَابَةِ وَغَيْرِهَا.

(۳۰). باب آداب المكتابة.

(۳۱). باب آداب الكتابة.

(۳۲). باب أَنَّهُ قد يُستعمل اللفظ في غير معناه على وجه المجاز أو التشبيه.

(۳۳). باب أَنَّهُ إذا قيل: «شهر رمضان» فالشهر مضافٌ إلى الاسم، والاسم اسمُ الله عَزَّ وَجَلَّ.

(۳۴). باب أَنَّ صيغةَ «فعال» للمبالغة في الفعل.

(۳۵). باب أَنَّهُ قد يُغلب اللقبُ أو الكنيةُ على الاسم.

(۳۶). باب أَنَّ «الشمال»، و«الجنوب»، و«الصبا»، و«الدبور» أسماءُ ملائكة، وَأَنَّ الرياحَ الأربعَ تُضاف إليها.

(۳۷). باب عدم جواز زيادة الهمز في القرآن وترك الهمز الأصلي.

(۳۸). باب أَنَّ أواخرَ فصول الأذان والإقامة مخرومةٌ ساكنةٌ للوقف.

(۳۹). باب أَنَّ «الباء» في البسملة للاستعانة.

بخش دیگر شامل معنای برخی از واژه‌ها یا عبارات است که در احادیث آمده است.

القسم الثاني: معانی شُرذمة من اللغات عن الأحاديث: (معنای ۴۱ واژه یا عبارت که در احادیث آمده است):

- (۱). العقل؛ (۲). الألباب؛ (۳). القلب؛ (۴). الأعراي؛ (۵). العلامة؛ (۶). العلم، مرتین؛
- (۷). الكمال؛ (۸). العلماء؛ (۹). الفقيه؛ (۱۰). النقص؛ (۱۱). إحياء العلم؛ (۱۲). الدراسة؛
- (۱۳). التصعّر؛ (۱۴). الطعام؛ (۱۵). المفترع؛ (۱۶). العبادة؛ (۱۷). رؤية الله؛ (۱۸). الأبصار؛
- (۱۹). الغضب؛ (۲۰). الرضا؛ (۲۱). السخط؛ (۲۲). جملة من أسماء الله؛ (۲۳). الاسم؛
- (۲۴). البسملة؛ (۲۵). الله؛ (۲۶). النور؛ (۲۷). الأول، مرتین؛ (۲۸). البلّح؛ (۲۹). البُسر؛
- (۳۰). الآخر؛ (۳۱). القدير؛ (۳۲). العالم؛ (۳۳). السميع؛ (۳۴). البصير؛ (۳۵). اللطيف؛

(۳۶). القوی؛ (۳۷). الله أكبر؛ (۳۸). سبحان الله؛ (۳۹). الواحد؛ (۴۰). القائم.

۴. نسخه خطی کتاب

نسخه منحصر این اثر ضمن مجموعه‌ای به شماره ۲۴۰ در کتابخانه فاضل خوانساری خوانسار موجود است (فهرست نسخه‌های خطی فاضل خوانساری، ج ۱ ص ۲۰۳-۲۰۵). در این مجموعه که ۱۱ رساله و ۲۹۹ برگ دارد، تمام رسائل آثار شیخ حر عاملی است، بجز رساله هفتم که اعتقادات شیخ صدوق است. کاتب آن ابراهیم بن محمدعلی عاملی است که شیخ آقا بزرگ تهرانی احتمال داده وی از شاگردان یا معاصران شیخ حر عاملی باشد. (طبقات اعلام الشيعة، قرن ۱۲، ص ۱۳)

یکی از شواهدی که این نظر محقق تهرانی را تأیید می‌کند، وجود نسخه‌هایی از آثار محدث عاملی به خط این کاتب است؛ از جمله:

الف. اثبات الهداة، کتابت ۱۱۲۵. (الذريعة، ج ۱ ص ۱۱۲، رقم ۵۴۱)

ب. وسائل الشيعة، کتابت ۱۱۲۳، نسخه خطی شماره ۲۳۴۸ مرکز احیای میراث اسلامی قم. (فهرست نسخه‌های خطی مرکز، ج ۶ ص ۳۵۳-۳۵۴)

ج. نسخه‌ای دیگر از وسائل الشيعة، کتابت ۱۱۲۴، نسخه خطی شماره ۵۹۶ مدرسه صدر بازار اصفهان. (فهرست نسخه‌های خطی مدرسه، ج ۲ ص ۴۳۵)

د. الفوائد الطوسية. آغاز این نسخه به خط مؤلف است و ابراهیم عاملی آن را کامل کرده و به تاریخ ۲ جمادی الاخره ۱۱۲۱ به پایان برده است. نسخه به شماره ۷۸۳۸ در کتابخانه رضویه مشهد موجود است. (فهرست نسخه‌های خطی رضوی، ج ۱۴ ص ۳۸۸-۳۸۹) محقق تهرانی این نسخه را نزد سید محمدرضا تبریزی در نجف دیده بود و در کتابهایش آن را توصیف می‌کند. (الذريعة ج ۱۶ ص ۳۴۸ رقم ۱۶۱۶؛ طبقات اعلام الشيعة قرن ۱۲ ص ۱۳-۱۴)

تحقیق کتاب بر اساس همین نسخه توسط نگارنده انجام شده و با تقریظی از

علامه سید عبدالستار الحسنی در مرحله چاپ و نشر است.

منابع

- (۱). الاقتراح فی أصول النحو: للشيخ جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي المصري الشافعي (٨٤٩ - ٩١١ هـ)، ضبطه وعلق عليه: عبد الحكيم عطية، راجعه وقدم له: علاء الدين عطية، دار البيروت، ط ٢، ١٤٢٧ هـ / ٢٠٠٦ م.
- (٢). أمل الآمل في علماء جبل عامل: للشيخ محمد بن الحسن الحرّ العاملي (١٠٣٣ - ١١٠٤ هـ)، تحقيق السيد أحمد الحسيني [الشكوري]، مكتبة الأنجلو، مطبعة الآداب - بغداد، ط ١، ١٣٨٥ هـ .
- (٣). تاريخ الاحتجاج النحوي بالحديث الشريف: للدكتور فخر الدين قباوة، دار المنتقى - حلب، ط ١، ١٤٢٥ هـ / ٢٠٠٤ م.
- (٤). الذريعة إلى تصانيف الشيعة: للشيخ محمد محسن بن عليّ الشهير بأقا بزرگ الطهراني (١٢٩٣ - ١٣٨٩ هـ)، مطبعة الغري - النجف الأشرف، ط ١، ١٣٥٥ هـ .
- (٥). روضات الجنات في أحوال العلماء والسادات: للسيد محمد باقر بن زين العابدين الموسوي الخوانساري (١٢٢٦ - ١٣١٣ هـ)، قدم له السيد محمد تقی الكشفی، حققه: الشيخ أسد الله إسماعيليان الذهاقاني، منشورات إسماعيليان - قم المقدسة، ط ١، ١٣٩٠ هـ .
- (٦). رياض العلماء وحياض الفضلاء: للميرزا عبد الله بن عيسى بيگ الأفتدي الإصفهاني (من أعلام القرن الثاني عشر)، تحقيق: السيد أحمد الحسيني [الشكوري]، مؤسسة التاريخ العربي - بيروت، ط ١، ١٤٣١ هـ.
- (٧). العربية العلوية واللغة المروية: للشيخ محمد بن الحسن الحرّ العاملي (١٠٣٣ - ١١٠٤ هـ)، تحقيق وحيد الشؤندي، تحت الطبع.
- (٨). علم الحديث: شيخ كاظم مدير شانه جي، مؤسسه نشر اسلامي وابسته به جامعه مدرسين - قم، ط ٢١، ١٣٨٧ ش.
- (٩). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آية الله فاضل خوانساری (خوانسار - ايران): سيد جعفر حسيني اشكوري، زیر نظر حاج محمد حسن فاضلي، انتشارات انصاريان - قم، ط ١، ١٤١٦ هـ / ١٣٧٤ ش.
- (١٠). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه صدر بازار - اصفهان: سيد جعفر حسيني اشكوري، مجمع ذخائر اسلامي - قم، ط ١، ١٤٢٦ هـ / ١٣٨٤ ش.
- (١١). فهرست كتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ج ١٤): برات علي غلامی مقدم، منشورات آستان قدس رضوی، ١٣٧٦ ش.
- (١٢). فهرست نسخه‌های خطی مدرسه علمیه عالی نواب: محمود يزدي مطلق (فاضل)، عروج اندیشه - مشهد، ط ١، ١٤٣٠ هـ / ١٣٨٨ ش.
- (١٣). فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامي، قم - ايران (ج ٦): سيد احمد حسيني [اشكوري]، سرور، ط ١، ١٤٢٥ هـ / ١٣٨٣ ش.

- (١٤). الكواكب المنتشرة في القرن الثاني بعد العشرة (طبقات أعلام الشيعة): للشيخ محمد محسن بن علي الطهراني المعروف بأقا بزرك (١٢٩٣ - ١٣٨٩ هـ)، دار إحياء التراث العربي - بيروت، ط ١، ١٤٣٠ هـ.
- (١٥). لؤلؤة البحرين في الإجازة لقرتي العين: للشيخ يوسف بن أحمد البحراني (١١٠٧ - ١١٨٦ هـ)، حققه وعلق عليه: العلامة السيد محمد صادق آل بحر العلوم، مكتبة فخرآوى - المنامة، ط ١، ١٤٢٩ هـ / ٢٠٠٨ م.
- (١٦). موقف النحاة من الاحتجاج بالحديث الشريف: للدكتورة خديجة الحديثي، دار الرشيد، منشورات وزارة الثقافة والإعلام - الجمهورية العراقية، ١٩٨١ م.
- (١٧). النحويون والحديث الشريف: للدكتور خليل بنیان الحسون، دار جرير - عمان، ط ١، ١٤٣٦ هـ / ٢٠١٦ م.